

Przywileje ogólnoziemskie wielkich ksiąząt litewskich z lat 1522–1551. Rys dziejów powstania na tle tekstologii aktów

Hlieb Bierastavy

BADACZ NIEZALEŻNY

ORCID: 0000-0001-5044-5233

ABSTRACT

Grand dukes of Lithuania all-terrestrial charters from 1522 to 1551. The history of its formation through the textual criticism of the texts

The paper aims to investigate did were the direct sources and patterns used by the authors of 1522–1551 charters of grand dukes of Lithuania. The research is made possible by textual criticism approach, which questionnaire has, by the way, special solutions for this reason. This approach allows to indicate, did direct borrowings were, what was their genesis, and what shape did they get.

KEY WORDS: Sigismund I the Old, Sigismund II August, all-terrestrial charters, grand dukes of Lithuania chancery, arenga, narratio, textual criticism

SŁOWA KLUCZOWE: Zygmunt Stary, Zygmunt August, przywileje ogólnoziemskie, kancelaria wielkich ksiąząt litewskich, arenga, narracja, tekstologia

Mianem przywilejów ogólnoziemskich w historiografii tradycyjnie określa się zestaw aktów wystawianych przez królów polskich i wielkich książąt litewskich na rzecz stosunkowo szerokich warstw ludności Wielkiego Księstwa Litewskiego – szlachty (i generalnie rzecz biorąc – ludności w ten czy inny sposób uprzywilejowanej), mieszczan, duchowieństwa – i zazwyczaj mających na celu nadanie tym warstwom społecznym praw z zakresu władania i dysponowania ziemią, dzierżawienia jej przez Kościół, sądownictwa albo potwierdzenie tych praw¹. Trzecia dekada XVI w. zaowocowała w Wielkim Księstwie Litewskim wystawianiem wielu dokumentów o charakterze prawnym – był to nie tylko znany nauce statut litewski z 1529 r., ale też szereg przywilejów ogólnoziemskich. Przedmiotem mojego zainteresowania będą przywileje ogólnoziemskie z lat 1522 (pierwszy z 25 marca, drugi – z 6 grudnia), 1529 (dwa z 18 października i jeden – z 27 października)², 1544, 1547 i wreszcie – z 1551 r.

Na wstępie warto przypomnieć o kwestii kształtowania się tekstu przywileju ogólnoziemskiego Zygmunta Starego z 18 października (II) 1529 r., którą omówiłem szczegółowo w innym artykule³, gdyż, moim zdaniem, wskazuje ona na jeszcze jeden cel badawczy – analizę dziejów pod kątem tekstologii. Chęć przyjrzenia się temu zagadnieniu wzmocniło badanie tego aspektu przez Jana Feliksa Jakubowskiego⁴. Moim celem nie będzie uwzględnienie uwarunkowań ideowych powstania owych przywilejów,

¹ Podobne określenie – „ogólno ziemski” – ostatnio przyjmuje m.in. Lidia Korczak (zob. L. Korczak, *Ziemia nowogrodzka a przywilej ziemski 1440 roku* [w:] *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos kraštovaizdis. Moksliniu straipsniu rinkinys. Skiriama profesorės Jūratės Kiaupienės 65-mečiui*, R. Šmigelskytė-Stukienė (ed.), Vilnius 2012, s. 152, przyp. 24). Występuje też określenie „przywileje ziemskie” (ostatnio zob. przykładowo: S. Polechow, R. Petrauskas, *Droga do „wieczystego pokoju”. Królestwo Polskie, Wielkie Księstwo Litewskie i Zakon Niemiecki w latach 1422–1435* [w:] *Dokumenty pokoju brzeskiego między Polską i Litwą a Zakonem Krzyżackim z 31 grudnia 1435 roku*, A. Szweđa, M. Hlebionek, S. Szybkowski, J. Trupinda (wyd.), R. Petrauskas, S. Polechow (współudział), Toruń 2021, s. 19–43).

² Wypada mi też wspomnieć, że w 1529 r. został wystawiony jeszcze jeden przywilej ogólnoziemski (zob. Archiwum Główne Akt Dawnych [dalej: AGAD], Zbiór dokumentów pergaminowych, sygn. 7556). Przywilejów – nie ma on bowiem literatury przedmiotu oraz opracowanych współcześnie publikacji – zasługuje na osobne rozpatrzenie. Jedyna ze znanych mi publikacji, której redaktorzy

mieli wydać wszystkie znane do-
tychczas przywileje ogólnoziemskie,
mylnie podaje, że tę sygnaturę ma inny
przywilej ogólnoziemski, wystawiony
w tym samym roku (*Помнікі права
Беларусі XIV–XVI стст. Агульна-
земскія прывілеі і акты дзяржаўных
уній. Крыніцазнаўчы дапаможнік*,
Г.Я. Галенчанка (ред.), Мінск 2015,
s. 105). Wskazana jednak przez redak-
torów sygnatura odnosi się do innego
wspomnianego przeze mnie przywileju
ogólnoziemskiego. Będę je rozróżniał
w następujący sposób: jako przywilej
z 1529 r. (A) określam wystawiony 18
października wskazanego roku i mają-
cy krótszą treść, jako przywilej z 1529 r
(B) – wystawiony w tym samym dniu
i mający dłuższą treść, jako przywilej
z 1529 r. (C) – wystawiony 27 paź-
dziernika, jako przywilej z 1522 r. (A) –
przywilej wystawiony 25 marca, a jako
przywilej z 1522 r. (B) – przywilej wy-
stawiony 6 grudnia.

3 Г.А. Бераставы, *Тэксталагія спі-
саў агульназемскага прывілея 1447
года: спісы з сутта rerum першай
паловы – сярэдзіны XVI ст.* [w:]
*Матэрыялы XVI міжнародных кні-
газнаўчых чытанняў: матэрыялы
міжнароднай навуковай канферэн-
цыі*, Мінск 15.05.2020, Т.А. Сапега,
А.А. Суша, К.В. Суша (рэд.), Мінск
2020, s. 91–98.

4 И. Якубовский, *Земские привилегии
Великого Княжества Литовского*,
„Журнал Министерства народного
просвещения” 1903, № 4, s. 264–267.

5 J. Bartmiński, S. Niebrzegowska-
Bartmińska, *Tekstologia*, Warszawa
2009, s. 13; K. Górski, *Tekstologia i edy-
torstwo dzieł literackich*, Toruń 2011, s. 6.

6 Rozważane w tych pracach było
przede wszystkim kompendium z 1551 r.,
szczególnie pod kątem treści jego
artykułów, bez ustalenia ich źródeł.
Zob. M. Krasauskaitė, *Die litauischen*

nie zostaną tu poruszone idee prawne, które mogły od-
działywać na kształtowanie się owych tekstów. Wynika to
z zagadnień badawczych tekstologii, która skupia uwagę
m.in. na badaniu etapów kształtowania się tekstu, relacji
pomiędzy jego częściami, celach powstania tekstu, jego
źródłach, stosunku tekstu do innego tekstu (np. orygina-
łu)⁵. Zamierzam przeanalizować, czy wyżej wymienione
przywileje wykazują zapożyczenia tekstowe, pragnę je
odnaleźć i wyjaśnić, jakie były ich źródła.

Owe przywileje prawie nie były dotychczas badane,
zostały one bowiem nadane w dobie po utworzeniu
I Statutu Litewskiego z 1529 r., stanowiącego pierwszą
próbę kodyfikacji prawa na Litwie – wystawienie aktu
o takim złożonym charakterze mogło świadczyć o tym,
że w Wielkim Księstwie Litewskim zaczęła się inna doba
ustawodawcza, w której przywileje ogólnoziemskie po-
woli zanikały. Przywileje ze wspomnianych lat cieszyły
się nieporównywalnie mniejszym zainteresowaniem –
przez długi czas jedynym autorem zajmującym się tym
zagadnieniem był J.F. Jakubowski. Jego ustalenia miały
wstępny charakter, praca badacza poświęcona była bo-
wiem omówieniu treści prawie wszystkich przywilejów
ogólnoziemskich od 1387 r. do końca XVI w. Mimo to była
źródłem informacji dla późniejszych badaczy, chociaż ich
dorobek naukowy w tym zakresie nie jest zbyt obszerny⁶.

Warto również ustosunkować się do tego, które z teks-
tów mogły wówczas być do dyspozycji ówczesnych kan-
celistów Zygmunta Starego oraz Zygmunta Augusta i po-
służyć jako źródła tekstologiczne.

Biorąc pod uwagę pracę kancelistów wielkich książąt
litewskich (oczywiście także ówczesnych elit rządzących,
mogących wpływać na kształt sporządzanego przywile-
ju ogólnoziemskiego), sięganie po teksty owych przy-
wilejów częściowo można wytłumaczyć – od strony
wyłącznie technicznej – chęcią uproszczenia pracy
kancelaryjnej, czyli bazowania na gotowych wzorcach.
Tłumaczenie to będzie jednak niewystarczające. Taka
praktyka miała bowiem na celu również zawierzenie

autorytetowi przeszłego władcy, stosowanie się do jego woli, a w konsekwencji – uszanowanie woli przodków świeżo namaszczonego króla⁷. Obowiązywała ona także w Wielkim Księstwie Litewskim w XV–XVI w.⁸ Złożone w archiwum dokumenty tworzyły miejsca pamięci króla, dynastii, władztwa⁹.

W jaki sposób mógł być wykorzystywany przez kancelistów ten materiał podręczny? Z pewnością należy stwierdzić, że oryginały owych dyplomów były przechowywane nie u kanclerzy bądź kancelistów, ale w skarbcu wielkich książąt litewskich – w tzw. skarbie¹⁰. Nie dysponujemy informacją, że kancelaria wielkich książąt litewskich miała do owych dyplomów dostęp – chociaż do oryginału przywileju ogólnoziemskiego Kazimierza Jagiellończyka z 1447 r. miał dostęp kanclerz litewski Olbracht Gasztold¹¹. Z kolei przywilej z 1547 r. miał już klauzulę wyjaśniającą zasady przechowywania oryginałów przywilejów ogólnoziemskich, a także dostępu do nich. Zawierał zapis, że omówienie „podjętych i uchwalonych przepisów oraz zwyczajów, stosowania się do starych, uchwalenia oraz obwieszczenia innych”¹² będzie się odbywać podczas specjalnych obrad rady panów litewskich oraz sejmu. Świeżo wystawiony akt wskazywał zatem, że taka możliwość – posiłkowania się dokumentami – była przewidziana. Z tegoż źródła można na dodatek wyciągnąć wniosek, że miano na myśli niekoniecznie sięganie po oryginały, ale po informacje w ogóle. I wszystko wskazuje na to, że zwyczaj ten praktykowano. Według ustaleń Andreja A. Radamana¹³ nie ma danych na temat ewentualnych kroków podjętych w kierunku sprecyzowania praktyki przechowywania oryginałów przywilejów ogólnoziemskich i możliwości udzielania do nich dostępu, co z kolei wskazuje, iż najprawdopodobniej oryginały przywilejów nadal pozostawały w skarbie. Należy więc przypuszczać, że skoro nie powstał doprecyzowany opis zasad posiłkowania się przywilejami, zaczęto szukać rozwiązania tej sprawy dopiero wtedy, gdy zaistniała potrzeba dostępu do tych informacji. Zwołany w 1551 r.

Adelsprivilegien bis zum Ende des XV. Jahrhunderts. Abhandlung zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät I der Universität Zürich, Leipzig 1927, s. 59; W. Kamieniecki, *Spółczesność litewska w XV wieku*, Warszawa 1947, s. 39; А.М. Латушкін, *Князь Мікалай Радзівіл Чорны і пытанне захоўвання дзяржаўных актаў Вялікага княства Літоўскага Радзівіламі нясвіжскай галіны роду [w:] Мікалай Радзівіл Чорны (1515–1565 гг.). Палітык, дыпламат, мецэнат: зборнік навуковых прац*, З.Л. Яцкевіч (рэд.), Нясвіж 2016, s. 83, przyp. 4. Jego cały tekst według oryginału (AGAD, Zbiór dokumentów pergaminowych, sygn. 7675) do dziś nie jest opublikowany, częściowo została opublikowana jego późniejsza kopia (*Archiwum komisji prawniczej*, t. 7: *Pomniki prawa litewskiego z XVI wieku*, F. Piekosiński (red.), Kraków 1900, s. 261–298). Składam podziękowania drowi Mikole Volkaŭowi, który ułatwił mi dostęp do skanów oryginału tego przywileju, oraz drowi Sergiejowi Polechowowi za udostępnienie mi książki Marii Krasauskaitė.

7 A. Adamska, *Arengi w dokumentach Władysława Łokietka. Formy i funkcje*, Kraków 1999, s. 48; E.H. Kantorowicz, *Dwa ciała króla. Studium ze średniowiecznej teologii politycznej*, M. Michalski, A. Krawiec (tłum.), J. Strzelczyk (red.), Warszawa 2007, s. 313–317; H. Keller, *The Privilege in the Public Interraction of the Exercise of Power. Forms of Symbolic Communication Beyond the Text [w:] Medieval Legal Process. Physical, Spoken and Written Performances in the Middle Ages*, M. Mostert, P.S. Barnwell (eds.), Turnhout 2011, s. 83–85, 98; K. Pennington, *Władca i prawo 1200–1600. Suwerenność monarchy a prawa poddanych w zachodnioeuropejskiej tradycji prawnej*, A. Pysiak (tłum.), Warszawa 2012, s. 129.

8 Г.А. Бераставы, *Выкарыстанне агульназемскага прывілея Казіміра Ягелончыка 1447 г. у кантэкście практыкі дакументальных пацвярджэнняў у Вялікім Княстве Літоўскім у XV–XVI стст.*, „Архіварыус” 2020, № 18, s. 112–127.

9 П. Węcowski, *Skarbiec pamięci. Archiwum monarsze w Polsce do początków XVI wieku* [w:] *Przeszłość w kulturze średniowiecznej Polski*, t. 1, J. Banaszkiewicz, A. Dąbrówka, P. Węcowski (red.), Warszawa 2018, s. 369–418.

10 Ostatnio na ten temat: А.И. Груша, *Кризис доверия? Появление и утверждение правового документа в Великом княжестве Литовском (конец XIV – первая треть XVI в.)*, Москва 2019, s. 424–426.

11 Zob. Г.А. Бераставы, *Тэксталагія...*, s. 91–98.

12 *Помнікі права Беларусі...*, s. 149.

13 А. Радаман, *Віленскі земскі прывілей 1565 г. вялікага князя Жыгімонта Аўгуста*, „Беларускі гістарычны агляд / Belarussian Historical Review” 2005, т. 12, № 1–2, s. 141.

14 М.К. Любавский, *Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства*, Москва 1900, s. 545–548; J. Bardach, *Krewo i Lublin. Z problemów unii polsko-litewskiej* [w:] *idem, Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XV–XVII w.*, J. Antoniewicz (red.), Warszawa 1970, s. 47–48.

15 М.К. Любавский, *op.cit.*, s. 394–395.

16 *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею*, т. 3: 1544–1587, И. Григорович (red.), Санкт-Петербург 1848, s. 50.

17 Oryginalną opinię zaprezentował badacz zawartości aktowej skarbu

sejm szlachta litewska wykorzystwała do udoskonalenia ustawodawstwa¹⁴. Odpowiedzią ówczesnego władcy Zygmunta Augusta była zgoda na upublicznienie treści przywilejów, jednak zebrano wtedy jedynie dawniejsze przywileje w postaci kompendium. Kilka lat później – w 1554 r. – szlachta prosiła już o kopiowanie przywilejów do statutu¹⁵, co skutkowało nową odpowiedzią monarchy¹⁶. Fakt ponownego wystosowania takiej prośby, a na dodatek nowe odpowiedzi władcy wskazywać by mogły, że dostęp do przywilejów nie był wówczas sformalizowany¹⁷. Wszystko to, w moim przekonaniu, daje powody sądzić, że regulamin dostępu do owych przywilejów nie istniał, podczas gdy w sposób nieformalny korzystał z niego personel kancelarii wielkoksiążęcej.

Z ustaleń Piotra Węcowskiego, Aliaksandra Hruśy i Sergieja Polechowa wynika, że na przestrzeni władztwa Jagiellonów istniała praktyka wpisywania rejestów na odwrocie dyplomów przechowywanych w zbiorach przez różnych ludzi. Przykładowo takie rejesty były sporządzane już w XV w. dla oryginałów przechowywanych w skarbcu królów polskich na Wawelu¹⁸. Nieraz wpisywano je w taki sposób, żeby były widoczne nawet wtedy, kiedy pergamin był złożony¹⁹. Dokumenty w Wielkim Księstwie Litewskim w XIV–XV w., generalnie rzecz biorąc, zawierały dopiski dorsalne mające na celu wyjaśnienie ich treści²⁰. Od połowy XV w. mamy do czynienia już nawet z sytuacją, kiedy dokumenty dotyczące wniesienia pozwu, korespondencja wielkich książąt z urzędnikami były układane w postaci koperty, tak aby zewnętrzna strona wskazywała adresata z imienia²¹. Niekiedy takie dopiski napotyka się na oryginałach przywilejów ogólnoziemskich z analizowanych w niniejszej pracy lat. Charakterystyczne, że dopiski te sporządzane były po rusku, tzn. w najbardziej popularnym wówczas języku w Wielkim Księstwie Litewskim, i stanowiły zwięzły opis. Jeden taki dopisek²² powstał nie później niż w latach 40. XVI w.²³, czyli sporządzono go dla potrzeb wynikłych wkrótce po wystawieniu przywileju. Wygląda na to, że

dopiski te mogły mieć charakter raczej pragmatyczny – dzięki nim można było szybko zapoznać się z treścią przywilejów ogólnoziemskich przechowywanych w skarbie w połowie XVI w.

Również na skutek tradycji zatwierdzenia woli, czynów i pomysłów dawnych władców drogą wprowadzania klauzul²⁴ mogły być użyte tzw. przywileje dzielnicowe (tym terminem określa się przywileje wystawione przez królów polskich i wielkich książąt litewskich na rzecz mieszkańców poszczególnych ziem, powiatów, a niekiedy też włości)²⁵, skoro przypadki tego, jak się zdaje, miały miejsce²⁶. Warto jednak wziąć pod uwagę fakt, że oryginały owych dyplomów były przechowywane u odbiorców, co miałoby utrudniać dostęp do nich kancelistom wielkich książąt litewskich, tym bardziej że nie ma powodów przypuszczać, że kancelaria wielkoksiążęca miała pod ręką odpisy przywilejów dzielnicowych²⁷.

Generalnie rzecz biorąc, trzeba przyjąć opinię zaprezentowaną przez J.F. Jakubowskiego, według którego do przywileju z 1529 r. (B) weszły m.in. „niemal cała zawartość przywilejów Kazimierza z 1447 roku, Aleksandra z 1492 roku oraz Zygmunta z 1506 roku, tudzież pewne artykuły z przywileju horodelskiego [aktu unii horodelskiej – H.B.] z 1413 roku”²⁸. Gdy przyjrzymy się bliżej temu tekstowi, zauważymy, że w przywileju z 1529 r. (B) da się wyszczególnić kilka grup takich zapożyczeń tekstologicznych, mianowicie:

- artykuły korespondujące z artykułami przywileju ogólnoziemskiego z 1492 r., dodatkowo uzupełnione o nową treść. Jest to np. art. 1, który koresponduje z art. 14 przywileju z 1492 r., równocześnie uzupełniony o fragment o znaczeniu retorycznym: „Tam in corpore et amplitudine, limitibusque, quam etiam in statu, stemmateque et dignitate”²⁹ w przeciwieństwie do „In suis limitibus”³⁰ w pierwowzorze, które oczywiście pomimo mniejszego rozmiaru miało to samo znaczenie. Bardziej jednoznacznie zadeklarowano też podejście do państwa jako do osobistego

wielkich książąt litewskich Andrej Latuskin. Badacz ten (zob. A.M. Латушкін, *op.cit.*, s. 82–92) odwołuje się do przywileju ogólnoziemskiego Zygmunta Augusta z 1568 r. jako do dowodu na poparcie tezy, że przywileje ogólnoziemskie znajdowały się w faktycznym posiadaniu rodziny Radziwiłłów. Stwierdzał bowiem ów przywilej, że dotychczasowe przywileje ogólnoziemskie były przechowywane w ręku tej rodziny. Nie trudno się przekonać, że przedstawione powyżej informacje tej tezie wprost przeczą. Tymczasem przywołaną przez Latuskina klauzulę przywileju z 1568 r. da się zinterpretować jako tradycyjny wówczas dla Wielkiego Księstwa Litewskiego sposób legitymizacji podjęcia decyzji. Mogła ona bowiem zostać uzasadniona tym, że rzekomo miała miejsce już „z dawnych czasów” – nawet jeżeli takie stwierdzenie wprost przeczyło faktom. Na temat owych paradoksów w świadomości społecznej Wielkiego Księstwa Litewskiego zob. М. Кром, „Старина” как категория средневекового менталитета (по материалам Великого княжества Литовского XIV – начала XVII вв.), „Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей” 1994, вип. 3, s. 68–86; Н. Яковенко, Про два ментальні стереотипи української шляхти: «чоловік добрий» і «чоловік злий» [w:] *ідем, Паралельний світ: дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.*, Київ 2002, s. 106–147; Д. Ващук, *Формування правової культури Великого князівства Литовського у другій половині XV – першій третині XVI ст.*, „Український історичний журнал” 2014, № 1, s. 59–72; А.И. Груша, *op.cit.* Po drugie, badacz nie uwzględnił tego, że urząd kancelerza na Litwie w latach 1522–1549 nie był piastowany przez członków rodziny Radziwiłłów (*ідем, Канцлер* [w:] *Вялікае Княства Літоўскае*, т. 2: К–Я,

Г.П. Пашкоў (рэд.), Мінск 2007, s. 37–38) – piastowali go wówczas Olbracht Gasztold i Jan Hlebowicz (o których zob. M. Kuźmińska, *Olbracht Marcinowicz Gasztold*, „Ateneum Wileńskie” 1927, t. 4, z. 13, s. 347–392; *eadem*, *Olbracht Marcinowicz Gasztold (dokończenie)*, „Ateneum Wileńskie” 1928, t. 5, z. 14, s. 120–175; W. Pocięcha, *Gasztold Olbracht h. Awdaniec († 1539)* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. VII: *Firlej Jan – Girdwoyń Kazimierz*, A. Romanowski (red.), Warszawa 1948, s. 299–303; Z. Spieralski, *Hlebowicz Jan h. Leliwa (ok. 1480–1549)* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. IX: *Gross Adolf – Horoch Kalikst*, A. Romanowski (red.), Warszawa 1960, s. 541–542; В. Пазднякоў, *Гаіштольд (Гаіштаўт) Альбрэхт Марцінавіч (? – снеж. 1539)* [w:] *Вялікае Княства Літоўскае*, т. 1: А–К, Г.П. Пашкоў (рэд.), Мінск 2005, s. 517; Ю. Заяц, *Глябовічы* [w:] *Вялікае Княства Літоўскае*, т. 1: А–К, Г.П. Пашкоў (рэд.), Мінск 2005, s. 540; А.І. Груша, *Канцылярыя Вялікага княства Літоўскага 40-х гадоў XV – першай паловы XVI ст.*, Мінск 2006, s. 140–141). Przypuszczenie Latuskina, moim zdaniem, doprowadza do niespójności: skoro potrzebne dokumenty były wówczas rzekomo w ręku Radziwiłłów, w jaki sposób kanclerze Gasztold i Hlebowicz posiłkowali się nimi?

¹⁸ P. Węcowski, *op.cit.*, s. 411.

¹⁹ *Ibidem*, s. 409.

²⁰ С.В. Полехов, *Древнерусские пометки на латинских документах в Великом княжестве Литовском и Польском королевстве второй половины XIV в.*, „Древняя Русь. Вопросы медиевистики” 2021, т. 84, № 2, s. 34.

²¹ А. Груша, *Зачем документы «зашивали»? Об одной внешней форме документов в Великом княжестве Литовском в конце XIV – первой*

patrymonium władcy – artykuł został uzupełniony o deklarację, że Wielkie Księstwo Litewskie stanowi „nasze władztwo” (*dominium nostrum*)³¹, podczas gdy w przywileju z 1492 r. występują bardziej wyabstrahowane *dominia*, uzupełnione nawet o niewątpliwie abstrakcyjne wówczas określenie *terras*³²;

- artykuły korespondujące z artykułami przywileju ogólnoziemskiego z 1506 r. (np. druga część art. 1 albo art. 15);
- artykuły korespondujące na pierwszy rzut oka z przywilejami z lat 1447 oraz 1492, które są jednak bliższe temu drugiemu. Jest to np. art. 2, którego pisownia i sekwencja wyrazów wskazują na związek z przywilejem z 1492 r. – zwroty, takie jak *immunitates, cathedralium, cathedrales, fundatarum et fundandarum, sin autem, tunc alterius*³³, są bliższe przedstawionym w przywileju z 1492 r.;
- takie same artykuły, korespondujące jednak z przywilejem z 1447 r., a nie z obydwoma – zarówno z 1447, jak i 1492. Jest to np. art. 16 – odnosi się on równocześnie do art. 6 przywileju z 1492 r. oraz artykułu o tym samym numerze z przywileju z 1447 r. Zbieżność słów w owych artykułach z przywilejów z 1447 oraz 1529 r. w przeciwieństwie do przywileju z 1492 r. (1447: „Sed nobis aut successoribus nostris tanquam ipsis presentibus, tociens, quociens fuerit opportunum, exhibeantur et ministrentur”³⁴; 1529: „Sed debite et integre nobis et successoribus nostris, tanquam ipsi praesentes fuerint, toties, quociens necesse fuerit, exhibeantur et ministrentur”³⁵; 1492: „Sed nobis aut successoribus nostris tanquam ipsis presentibus tociens, quociens fuerit opportunum, suppleantur, exhibeantur et ministrentur”³⁶) pozwala stwierdzić, że artykuł przywileju z 1447 r. jest w bliższym stosunku tekstologicznym z przywilejem z 1529 r. (B);
- artykuły niewątpliwie korespondujące z artykułami przywileju z 1492 r. (art. 4, 5, 10, 13, 14, 18, 19, 22, 26, 30);

- artykuły, których treść nie pozwala ustalić, z którym z przywilejów – z 1447 r. bądź z 1492 r. – one korespondują (art. 27).

W świetle przedstawionych wyżej uogólnień wypada przyjąć możliwość, że skoro przywilej ogólnościemski z 1529 r. (B) koresponduje pod względem tekstologicznym z oryginałami pozostałych, ów przywilej mógł powstać dzięki kopiowaniu dawniejszych przywilejów przez kancelistów.

Warto rozważyć kwestię ewentualnego związku tekstologicznego przywileju z 1529 r. (B) nie z osobnymi artykułami oryginałów dawniejszych przywilejów ogólnościemskich, ale z projektem dużego przywileju ogólnościemskiego, którego fragmenty³⁷ ocalały jako część stworzonej w latach 40. XVI w. księgi wpisów *Metryki Litewskiej* nr 25³⁸. Na pierwszy rzut oka, skoro projekt jest umieszczony w księdze datowanej na te lata, należałoby wyciągnąć wniosek, że projekt powstał w tej dobie, a zatem nie ma związku z przywilejem z 1529 r. (B). Tekst projektu świadczy o tym, że został on sporządzony wkrótce po (*noviter*)³⁹ wystawieniu przez Zygmunta Starego I Statutu Litewskiego w 1529 r. Na dodatek prezentuje istotnie zmienione wypisy z dawniejszych przywilejów ogólnościemskich, którym towarzyszą tytuły określające pochodzenie owych wypisów⁴⁰ (przykładowo wypisom z przywileju ogólnościemskiego Kazimierza Jagiellończyka z 1447 r. towarzyszy tytuł *Descripta ex privilegio Cazimiri*⁴¹). Taki dobór wypisów nie mógłby powstać poprzez kopiowanie artykułów przywileju ogólnościemskiego z 1529 r. (B) w późniejszym czasie (np. w latach 40. XVI w.), skoro do tego ostatniego artykuły dawniejszych przywilejów ogólnościemskich zostały włączone bez żadnego zaznaczenia, skąd pochodzą – gdyby twórca tych wypisów z księgi *Metryki* kopiował je w latach 40. XVI w. z przywileju ogólnościemskiego z 1529 r. (B), nie znalazłby źródła pojedynczych artykułów i nie potrafiłby ich poprawnie zaznaczyć.

половине XVI в., „Гістарычна-археалагічны зборнік” 2017, № 32, s. 165, 170–171.

22 Dopisek umieszczony na oryginale jednego z przywilejów ogólnościemskich z 18 października 1529 r. (AGAD, Zbiór dokumentów pergaminowych, sygn. 7556).

23 Za sprecyzowanie datacji grafiki tego dopisku oraz pomoc w odczytaniu bardzo uszkodzonego tekstu składam podziękowanie drowi Aliaksandrowi Hruśy.

24 Jako klauzule, opierając się na interpretacjach przedstawionych przez badaczy dyplomatyki w Wielkim Księstwie Litewskim Konstantinasa Jablonkisa i Mindaugasa Klovasa, rozpatruję wzmiankę w akcie pojedynczych myśli bądź działań, gdy da się je ująć jako „pojedynczą część” (*atskiras vienetas*) (zob. M. Klovas, *Ad perpetuam rei memoriam. Privatūs dokumentai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XIV a. pabaigoje – XVI a. pradžioje*, Vilnius 2021, s. 148. Za udostępnienie tej książki składam podziękowanie drowi Andrejowi Ryckovowi).

25 Zob. ostatnio na ich temat: S. Polechow, *Przywileje dzielnicowe Wielkiego Księstwa Litewskiego. Stan i perspektywy badań*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2014, t. LXVI, nr 2, s. 45–65, gdzie zob. też literaturę przedmiotu.

26 H. Bierastavy, *Przywilej Kazimierza Jagiellończyka dla Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1447 roku. Kształtowanie się treści na tle tekstologii aktu*, „Rocznik Lituanistyczny” 2021, nr 7, s. 29.

27 W pierwszej połowie XVI w. kopie innych przywilejów rzadko trafiały do *Metryki Litewskiej* (zob. przykładowo: *Lietuvos Metrika. Knyga nr 8 (1499–1514). Užrašymų knyga 8 / Lithuanian Metrica. Book of Inscriptions 8 (1499–1514) / Литовская Метрика. Книга записей 8*,

A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius (eds.), Vilnius 1995, s. 451–454) – prowadzonych przez kancelarię wielkoksiążęcą ksiąg, które zawierały odpisy niektórych dokumentów, m.in. wystawianych przez władców litewskich. Księgi te nie cieszyły się jednak dużym zainteresowaniem nawet wśród kancelistów: А.И. Груша, *Кризис доверия?*..., s. 329–333.

28 И. Якубовский, *op.cit.*, s. 264–265.

29 *Помнікі права Беларусі...*, s. 107.

30 *Ibidem*, s. 69.

31 *Ibidem*, s. 107.

32 *Ibidem*, s. 69.

33 *Ibidem*, s. 108.

34 *Ibidem*, s. 56.

35 *Ibidem*, s. 111.

36 *Ibidem*, s. 67.

37 *Lietuvos Metrika. Knyga nr 25 (1387–1546). Užrašymų knyga 25 / Lithuanian Metrica. Book of Inscriptions 25 (1387–1546) / Литовская Метрика. Книга записей 25*, D. Antanavičius, A. Baliulis (eds.), Vilnius 1998, s. 35–57.

38 Odpowiednie przypuszczenie wysnuł już Jan Feliks Jakubowski (И. Якубовский, *op.cit.*, s. 266–267).

39 *Ibidem*, s. 261.

40 *Ibidem*, s. 251, 252.

41 *Lietuvos Metrika. Knyga nr 25...*, s. 47.

42 Сутяжэ według: И. Якубовский, *op.cit.*, s. 261.

43 *Помнікі права Беларусі...*, s. 112–113.

44 *Lietuvos Metrika. Knyga nr 25...*, s. 51.

45 *Помнікі права Беларусі...*, s. 68.

46 *Ibidem*, s. 57.

Z pewnością jednak można stwierdzić, iż owe wypisy korespondują również z artykułami przywileju ogólnoziemskiego z 1529 r. (B), co więcej – dalsza analiza wskazuje, że stosunek przywileju ogólnoziemskiego z 1529 r. (B) do wypisów jest nawet bliższy niż do oryginałów przywilejów z lat 1447, 1492 i 1506. Tytułem przykładu: art. 21 przywileju, podobny na pierwszy rzut oka do art. 8 przywileju z 1492 r. oraz do artykułu o tym samym numerze z przywileju z 1447 r., ma dodatkową cechę – klauzulę, że artykuł ten będzie obowiązywał po „świeżo wystawionym Statucie” („Statuta seu iura, noviter”)⁴². Oprócz tego za zależnością tekstologiczną przywileju ogólnoziemskiego z 1529 r. (B) bezpośrednio od wypisów, nie zaś od oryginałów przywilejów, przemawia okoliczność, że zarówno w owych wypisach, jak i w przywileju z 1529 r. zostały usunięte jakiegokolwiek wzmianki, że przywileje owe będą nadane też na rzecz mieszczan (*cives*). Jako przykład należy wskazać, z jednej strony, początek art. 26 wraz z odpowiednim miejscem wypisów, z drugiej zaś – poszczególne artykuły z przywilejów z lat 1447 i 1492:

Przywilej z 1529 r. (B) ⁴³	Wypisy ⁴⁴	Przywilej z 1492 r. ⁴⁵	Przywilej z 1447 r. ⁴⁶
<i>Item quod nos officialesque nostri praefatorum ducum, baronum, nobilium terrarum nostrarum Lituaniae, Russiae, Samogitiae.</i>	<i>Item quod nos aut officiales nostri praefatorum ducum, baronum, nobilium terrarum nostrarum Lithuaniae, Russiae, Samogitiae.</i>	<i>Item, quod nos aut officiales nostri praefatorum principum, baronum, nobilium et civium terrarum Lithuaniae, Russie, Semo-githie etc.</i>	<i>Item, quod nos aut officiales nostri prefatorum principum, baronum, nobilium et civium terrarum nostrarum Lithuaniae, Russie, Samathie etc.</i>

W związku z tym przypuszczam, że przywilej ów powstał jako odpis z rozpatrywanego zbioru wypisów, który dopiero później został włączony do księgi wpisów nr 25. Moim zdaniem takie wytłumaczenie genezy przywileju

ogólnoziemskiego z 1529 r. (B) nie przeczy logice, bo kopiując przysły przywilej ogólnoziemski bezpośrednio z jednego tekstu – zbioru wypisów, a nie poszczególnych oryginałów przywilejów ogólnoziemskich – kanceliści Zygmunta nie komplikowali sobie pracy.

Przywilej z 1529 r. (C)⁴⁷ powstał jako odpis aktu unii horodelskiej, zaopatrzonej chyba w oryginalne arenę i narrację. Odpis owego aktu niewątpliwie wskazuje, że jest to kopia sporządzona na podstawie oryginału aktu – tylko w kilku miejscach wprowadzono w nim modernizację pisowni (np. zamiast oryginalnego *Lyttwaniae*⁴⁸ występuje bardziej zwykła dla dokumentacji aktowej Wielkiego Księstwa Litewskiego z pierwszej połowy XVI w. forma *Lithuanie*)⁴⁹.

Akt unii horodelskiej

Similiter uxoribus suis dotalitia in bonis et villis, quas ex successione paterna vel concessione nostra perpetua habuerint vel fuerint habituri, poterint assignare, prout in regno Polonie assignantur. Filias autem, sorores, consanguineas et affines suas praefati barones et nobiles terrarum Lyttwaniae copulare poterint viris duntaxat catholicis et tradere coniugio iuxta beneplacitum eorum voluntatis et iuxta consuetudinem Regni Poloniae ab antiquo observatam.

Przywilej z 1529 r. (C)

Simil(ite)r uxoribus suis dotalitia in bonis et villis, quas ex successione p(ate)rna vel concessione n(ost)ra perpetua habuerint vel fuerint habituri, poterint assignare, prout in Regno Polonie assigna(n)tur. Filias autem, sorores, consanguineas et affines suas praefati barones et nobiles t(er)rarum Lithuanie copulare poterint viris duntaxat catholicis et tradere coniugio iuxta beneplacitum eorum voluntatis ac iuxta consuetudinem Regni Polonie antiquo observatam.

Poza tym doszło do poważniejszej zmiany – skryba ominął art. 7–9, 12–16 oryginału, w wyniku czego świeżo skopowany akt brzmiał już w taki sposób, jakby znosił konieczność pełnienia przez Litwinów służby na rzecz odbudowy zamków oraz zachowania przez nich wierności wobec Królestwa Polskiego, co było zawarte w oryginale⁵⁰.

Zupełnie inaczej kształtował się tekst przywileju ogólnoziemskiego z 1547 r. – w sumie należy go uznać za niemal dosłowne odtworzenie rozpatrzonego powyżej

47 AGAD, Zbiór dokumentów pergaminowych, sygn. 7557.

48 *Помнікі права Беларусі...*, s. 25.

49 Zob. przykładowo: *Lietuvos Metrika. Knyga nr 7 (1506–1539). Užrašymų knyga 7 / Lithuanian Metrica. Book of Inscriptions 7 (1506–1539) / Литовская Метрика. Книга записей 7*, I. Ilarienė, L. Karalius, D. Antanavičius (eds.), Vilnius 2011, s. 537, 543; *Lietuvos Metrika. Knyga nr 14 (1524–1529). Užrašymų knyga 14 / Lithuanian Metrica. Book of Inscriptions 14 (1524–1529) / Литовская Метрика. Книга записей 14*, L. Karalius, D. Antanavičius (eds.), Vilnius 2008, s. 93.

50 *Помнікі права Беларусі...*, s. 25–27.

51 *Ibidem*, s. 108.

52 *Ibidem*, s. 137.

53 *Ibidem*, s. 109.

54 *Ibidem*, s. 137.

55 *Ibidem*, s. 110.

56 *Ibidem*, s. 139.

57 Nowogródek – wówczas siedziba starosty i wojewody nowogródzkiego, obecnie – siedziba władz rejonu obwodu grodzieńskiego na Białorusi.

przywileju z 1529 r. (B). Wprowadzono w nim nieliczne zmiany, które warto zinterpretować jako nieświadome, a nawet przypadkowe. Ich treść wskazuje, że mogły powstać na skutek zmęczenia, nieuważności skryby (bądź skrybów) albo kanclerza. Poniżej zamieszczono kilka przykładów takich zmian:

Przywilej z 1529 r. (B)⁵¹

*in Vilna videlicet palatinatus
et castellanatus Vilnensis,
in Troki similiter.*

Przywilej z 1547 r.⁵²

*in Vilna scilicet palatinatus
et castellanatus Vilnensis
et in Troki similiter.*

Przywilej z 1529 r. (B)⁵³

*in primeva honestate et
provisionibus ac proventibus
officiorum suorum,
et a praedecessoribus nostris.*

Przywilej z 1547 r.⁵⁴

*in primeva honestate et
provisionibus ac proventibus
officiorum suorum,
ut a praedecessoribus nostris.*

Można odnaleźć w tekście owego przywileju jeszcze inną charakterystyczną zmianę:

Przywilej z 1529 r. (B)⁵⁵

*Item dum nuntios seu oratores
mittemus in negotiis publici
boni eiusdem magni ducatus
nostri necessitate id exigente
versus partes externas, videlicet
Moscoviam et ad ordas Zavolska,
Perekopska, Valachiam, regnum
Poloniae, ducatum Masoviae,
Prussiam, Livoniam, Pskow,
Magnum Novograd, Twier et
Resan.*

Przywilej z 1547 r.⁵⁶

*Item dum nuntios atque oratores
mittemus in negotiis publici
boni eiusdem magni ducatus
nostri, necessitate id exigente,
versus partes externas, videlicet
Moscoviam et ad ordas Zavolska,
Perekopska, Valachiam, regnum
Poloniae, ducatum Masoviae,
Prussiam, Livoniam, Pskow,
Magnum Nowogrodek, Twier et
Razan.*

Wydaje się, że ona również jest przypadkowa – być może nawet wprowadzona podświadomie – bo nazwę z oryginału „Nowogród Wielki” skryba skojarzył z tym samym rdzeniem leksykalnym, który występuje w nazwie miasta w Wielkim Księstwie Litewskim – Nowogródka⁵⁷.

Z drugiej jednak strony, jeszcze bardziej nieliczne zmiany wskazują, że skryba pilnował modernizacji sporządzanego przywileju – z tekstu została usunięta np. wzmianka, że *statuta seu iura* były wystawione przez

Zygmunta Starego *noviter* „świeżo”, co oczywiście nie miałyby sensu w realiach 1547 r.

Wystawione na rzecz mieszkańców całego Wielkiego Księstwa Litewskiego w 1551 r. kompendium dawniejszych przywilejów ogólnoziemskich – nieraz zaliczane przez niektórych badaczy do kategorii przywilejów ogólnoziemskich⁵⁸ – powstało na skutek lepiej zaplanowanej akcji uprzywilejowania. Kompendium to zawierało akt unii horodelskiej z 1413 r.⁵⁹, przywileje z lat 1434⁶⁰, 1447⁶¹, 1492⁶², 1506⁶³, szereg przywilejów z lat 1522 i 1529⁶⁴, dwa przywileje z 1547 r.⁶⁵, a charakter umieszczonych w nim kopii – są one bardzo precyzyjnymi odpisami – wskazuje, w moim przekonaniu, na znamienne wówczas sięganie po oryginały kopiowanych aktów. Dowodem na poparcie tej tezy może być wysoki poziom sztuki iluminacyjnej rękopisu: został on sporządzony na sze-rokich kartach jasnego cienkiego pergaminu (co mogło generować spore wydatki, które poniosła kancelaria wielkksiążęca), dodatkowo przyozdobionego wyszukany ornamentem roślinnym⁶⁶.

Na specjalne omówienie zasługują umieszczone w owych przywilejach arengi i narracje⁶⁷. Warto zastanowić się, jakie są ich źródła.

Szukanie wzorów areng przez ówczesnych kancelistów Zygmunta Starego i Zygmunta Augusta nie było takie proste, ponieważ arengi nie cieszyły się wtedy dużym zainteresowaniem wśród skrybów na Litwie⁶⁸, a więc były niezwykle rzadkie⁶⁹. Jeśli chodzi o dokumenty prywatne, da się wyróżnić stosunkowo niedużą liczbę tematów areng: 1) ulotność czasu; 2) czas śmierci; 3) trwałość wiary w Boga; 4) ostateczny sąd boży; 5) troska o dalsze szerzenie i rozwój wiary chrześcijańskiej; 6) cytaty biblijne⁷⁰. Znamienne jest to, że – jak wynika z ustaleń Mindaugasa Klovasa – skrybowie na ówczesnej Litwie nie stosowali gotowych formularzy, żeby napisać nową arengę⁷¹.

Z jednej strony, tropy retoryczne w arengach na Litwie z pierwszych dziesięcioleci XVI w. charakteryzuje przeciętność – odnotowują one, że zamiarem władcy przed

58 Ostatnio zob. przykładowo: *Помнікі права Беларусі...*, s. 156.

59 AGAD, Zbiór dokumentów pergaminowych, sygn. 7675, k. 1–4.

60 *Ibidem*, k. 4–5.

61 *Ibidem*, k. 5–7.

62 *Ibidem*, k. 7–10.

63 *Ibidem*, k. 10–12.

64 *Ibidem*, k. 12–21.

65 *Ibidem*, k. 21–30.

66 Zob. *ibidem*, k. 1, 4, 5, 7, 10v, 11v, 12, 13, 13v, 21, 22, 24.

67 Agnieszka Gut twierdzi, że nie można w jednoznaczny sposób rozgraniczyć definicji pojęć „arenga” i „narracja”, elementy te miały bowiem zbliżone funkcje (zob. A. Gut, *Formularz dokumentów książąt zachodniopomorskich do połowy XIV wieku*, Szczecin 2002, s. 134). Po analizie literatury poświęconej dyplomatyce Wielkiego Księstwa Litewskiego i ówczesnej Europy łacińskiej mogę zaryzykować wstępne rozgraniczenie: jako arengę będę rozpatrywał opis motywacji wystawienia dokumentu, który zawiera sentencje niemające bezpośredniego związku z wystawieniem dokumentu (ozdobniki, dewizy, elementy propagandowe) (zob. H. Fichtenau, *Arenga. Spätantike und Mittelalter im Spiegel von Urkundenformeln*, Graz–Köln 1957, Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Bd. XVIII, s. 22; T. Nowakowski, *Idee areng dokumentów książąt polskich do połowy XIII wieku*, Bydgoszcz 1999, s. 8, 10; A. Adamska, *op.cit.*, s. 17, przyp. 17), jako narrację – formuły, których treść opisywała faktyczne czynności (wola wystawcy, prośba odbiorcy, wstawiennictwo itp.) bezpośrednio poprzedzające moment wystawienia dokumentu (zob. przykładowo: *Dyplomatyka wieków średnich*, K. Maleczyński, M. Bielińska,

A. Gąsiorowski (oprac.), Warszawa 1971, s. 24; A. Adamska, *op.cit.*, s. 39). Za udostępnienie książki Heinricha Fichtenaus składam podziękowanie drowi Sergiejowi Polechowski.

68 Jako rzadkie rozpatruje je również badacz dokumentu prywatnego w Wielkim Księstwie Litewskim z końca XIV do początku XVI w. Mindaugas Klovas (zob. M. Klovas, *op.cit.*, s. 153).

69 Przeprowadzona przeze mnie kwerenda pozwala zaryzykować twierdzenie, że jeśli chodzi o wystawiane wówczas przez wielkich książąt litewskich akty, arena występowała przeważająco w przywilejach nadanych na rzecz poszczególnych osób tworzących elitę Wielkiego Księstwa Litewskiego (przykładowo: Bohusza Bohowicinowicza, Wasyla Michajłowicza Sanguszkę, Jana z książąt litewskich: *Lietuvos Metrika. Knyga nr 7...*, s. 553; *Акты Волинського воєводства кінця XV–XVI ст. (із зібрання Пергаментних документів Архіву головного актів давніх у Варшаві)*, А. Блануца, Д. Ващук, Д. Вирський (ред.), Київ 2014, s. 65, 89) albo na rzecz miast (przykładowo: Grodno, Krzemieniec: *Lietuvos Metrika. Knyga nr 8...*, s. 182–184; *Акты Волинського...*, s. 81). Najczęściej arena w tej dobie jest spotykana w dokumentach sporządzonych po łacinie (zob. K. Jablonskis, *Lietuvos rusiškųjų aktu diplomatika* [w:] *idem, Istorija ir jos šaltiniai*, V. Merkys (ed.), Vilnius 1979, s. 286; M. Klovas, *op.cit.*, s. 194). Nieporównywalnie rzadziej arena występuje w aktach prywatnych sporządzonych w najczęściej używanym języku ówczesnej dokumentacji aktowej Wielkiego Księstwa Litewskiego – ruskim (zob. *ibidem*, s. 240).

70 *Ibidem*, s. 153.

71 *Ibidem*, s. 156.

wystawieniem aktu było jedynie dążenie do zachowania pamięci o własnych nadaniach⁷². Z drugiej zaś, nawet arengi w rozpatrywanych przywilejach różniły się ze względu na sekwencje słów i dobór synonimów czy epitetów. Ten stan rzeczy wyróżnia się na tle reszty średniowiecznej Europy⁷³, gdyż, według ustaleń badaczy, znajomość łaciny przeciętnego człowieka tej epoki była nieduża (nierazko ograniczała się do podstawowego rozumienia tekstów z dziedziny prawa)⁷⁴, a arengi mogły być tylko nagromadzeniem pięknych tropów retorycznych⁷⁵. Przyglądając się jednak personelowi kancelarii wielkoksiążęcej Zygmunta Starego, można stwierdzić, że ówcześni kanceliści litewscy poradziliby sobie z tworzeniem tak dużej liczby różnych odmian tego samego tropu retorycznego w arendze, skoro było wówczas w kancelarii sporo osób specjalizujących się w sporządzaniu dokumentów po łacinie – ci kanceliści, co znamienne, nieraz byli przedstawicielami stanu duchownego, pobierającymi naukę na uczelniach zachodnich (m.in. na Uniwersytecie Jagiellońskim)⁷⁶.

Takie przypuszczenie można wysnuć w przypadku przywileju ogólnoziemskiego z 1522 r. (B), ponieważ sporządzony w podobny sposób wątek występuje w arendze przywileju Zygmunta Starego dla wojewody witebskiego Iwana Semenowicza Sapiehy na sprzedaż wójtostwa w Brześciu Litewskim. Obie arengi zawierają szeroko znany wówczas w Wielkim Księstwie Litewskim trop retoryczny służący utrwalaniu w dokumentach podejmowanych decyzji, ale występuje w nich dodatkowo stosunkowo rzadki w Wielkim Księstwie Litewskim trop mający na celu zachowanie decyzji podjętych przez władzę:

Przywilej dla Iwana Semenowicza Sapiehy⁷⁷

que per principes alicui fidelium... ut articulo scripturarum et fidedignorum testimonio muniantur

Przywilej z 1522 r. (B)⁷⁸

a regibus et principibus ad communem... immortales fiant

Nie są jednak owe arengi, jak łatwo zaobserwować, identyczne, a zatem nie upoważniają one przypuszczenia, że obydwie powstały dzięki bezpośredniemu kopiowaniu z trzeciego, nieznanego źródła.

Podobny trop – chociaż nie identyczny – występuje w arendzie przywileju Zygmunta Starego z 1529 r. dla mieszczanina narewskiego Thomasa na wójtostwo w Narwi⁷⁹, gdyż mowa jest w niej o konieczności ocalenia decyzji podjętych przez władcę drogą sporządzenia odpowiednich dokumentów⁸⁰.

Niemal zupełnie zbieżna z arengą przywileju z 1529 r. (A)⁸¹ jest arenga przywileju Zygmunta Starego dla miasta Krzemieniec (Wołyń) na potwierdzenie wcześniejszych przywilejów i m.in. nadanie prawa magdeburskiego⁸². Te dosyć oszczędne w słowa arengi łączy długi – a więc charakterystyczny i raczej nieprzypadkowy – wyraz:

Przywilej z 1529 r. (A)

oblivionis obducuntur caligine, nisi literarum ministerio ac munimentis posteritatis prodita relicta que fuerint notitiae.

Przywilej dla Krzemieńca

oblivionis obducuntur caligine nisi [litte]rarum ministerio et monimentis noticie posteritatis fuerint commendata.

Znamienne jest to, że rok później ta sama arenga występuje też w przywileju wystawionym w imieniu Zygmunta Starego dla odbiorcy z Litwy – a więc sporządzonym niewątpliwie przez kancelistów pochodzących z Wielkiego Księstwa Litewskiego – i występuje nawet w jeszcze bardziej podobnej do arengi z przywileju ogólnoziemskiego sekwencji słów⁸³. Można założyć zatem, że arenga tego rodzaju znajdowała się w dorobku kancelistów z kancelarii litewskiej Zygmunta Starego z przełomu lat 20. i 30. XVI w., skoro dostrzegamy trzykrotne sięgnięcie do niej.

Po przeprowadzonej analizie tekstologicznej można zaryzykować twierdzenie, że w wyniku pracy skrybów z kancelarii wielkich książąt litewskich Zygmunta Starego oraz Zygmunta Augusta nad sporządzaniem przywilejów

72 Ten trop retoryczny cieszył się niezwykłym zainteresowaniem też w innych krajach na zachód od Litwy, gdzie były stosowane arengi w języku łacińskim. Zob. przykładowo: A. Adamska, *op.cit.*, s. 43, 83, 117.

73 Tradycyjną granicę średniowiecza tworzy 1492 r., podczas gdy zjawiska pochodzące z pierwszych dziesięcioleci następnego stulecia można z ostrożnością ekstrapolować na tę epokę.

74 M. Clanchy, *From the Memory to Written Record. England 1066–1307*, Oxford 1993, s. 207.

75 T. Nowakowski, *op.cit.*, s. 60, przyp. 78.

76 Zob. przykładowo: A.I. Груша, *Канцелярия Вяликага княства Літоўскага...*, s. 79. Bogatsze w konkrety biogramy tych osób umieszczone są w wydaniu: *Lietuvos katalikų dvasininkai XIV–XVI a.*, V. Ališauskas, T. Jaszczolt, L. Jovaiša, M. Paknys (eds.), Vilnius 2009, *Bažnyčios istorijos studijos*, vol. II.

77 *Lietuvos Metrika. Knyga nr 7...*, s. 536.

78 *Помнікі права Беларусі...*, s. 94.

79 Miasto powiatu bielskiego na Podlasiu, obecnie – siedziba gminy o tejże nazwie, powiat hajnowski, województwo podlaskie.

80 *Lietuvos Metrika. Knyga nr 11 (1518–1523). Įrašų knyga 11 / Lithuanian Metrica. Book of Inscription 11 (1518–1523) / Литовская Метрика. Книга записей 11*, A. Dubonis (ed.), Vilnius 1997, s. 141.

81 *Помнікі права Беларусі...*, s. 100.

82 *Акты Волинського...*, s. 81.

83 *Ibidem*, s. 89.

ogólnoziemskich z lat 1522–1551 doszło niewątpliwie do zbliżenia świeżo wystawionych tekstów do wcześniejszych wzorców, miały jednak te akty liczne odmiany, co można zinterpretować jako brak ujednoliconego podejścia do praktyki sporządzania nowych przywilejów ogólnoziemskich. Najlepiej ilustruje to przykład przywileju ogólnoziemskiego z 18 października 1529 r. (B) na podstawie wypisów z Metryki Litewskiej – tzn. kanceliści uważali za możliwe ułożenie tekstu bez konieczności sięgania po oryginały aktów, które z pewnością musiałyby mieć większą ważność prawną. W efekcie sporządzania podobnych odpisów w świeżo wystawianych przywilejach powstawały też zmiany oryginalnej treści – i to pomimo istniejących wówczas praktyk i idei, które nakazywały przestrzegać nienaruszalności woli poprzednich władców. Taka okoliczność wraz z faktem sporządzania przywilejów na podstawie nieoryginalnych, wtórnych tekstów zachęca do dalszego analizowania, jakich cech nabierała istniejąca wówczas w Wielkim Księstwie Litewskim praktyka przestrzegania norm, których twórcami byli dawniejsi władcy.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD)

Zbiór dokumentów pergaminowych, sygn. 7556, 7557, 7675.

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

Akty, otnosiashchiesia k istorii Zapadnoi Rossii, sobrannye i izdannye Arkheograficheskoiu komissieiu, t. 3: 1544–1587, I. Grigorovich (red.), Sankt-Peterburg 1848.

Archiwum komisji prawniczej, t. 7: *Pomniki prawa litewskiego z XVI wieku*, F. Piekosiński (red.), Kraków 1900.

Lietuvos Metrika. Knyga nr 7 (1506–1539). Užrašymų knyga 7 / Lithuanian Metrica. Book of Inscriptions 7 (1506–1539) / Литовская Метрика. Книга записей 7, I. Ilarienė, L. Karalius, D. Antanavičius (eds.), Vilnius 2011.

Lietuvos Metrika. Knyga nr 8 (1499–1514). Užrašymų knyga 8 / Lithuanian Metrica. Book of Inscriptions 8 (1499–1514) / Литовская Метрика. Книга записей 8, A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius (eds.), Vilnius 1995.

Lietuvos Metrika. Knyga nr 11 (1518–1523). Įrašų knyga 11 / Lithuanian Metrica. Book of Inscription 11 (1518–1523) / Литовская Метрика. Книга записей 11, A. Dubonis (ed.), Vilnius 1997.

Lietuvos Metrika. Knyga nr 14 (1524–1529). Užrašymų knyga 14 / Lithuanian Metrica. Book of Inscriptions 14 (1524–1529) / Литовская Метрика. Книга записей 14, L. Karalius, D. Antanavičius (eds.), Vilnius 2008.

Lietuvos Metrika. Knyga nr 25 (1387–1546). Užrašymų knyga 25 / Lithuanian Metrica. Book of Inscriptions 25 (1387–1546) / Литовская Метрика. Книга записей 25, D. Antanavičius, A. Baliulis (eds.), Vilnius 1998.

Pomniki prava Belarusi XIV–XVI stst. Agul'nazemskiia pryvilei i akty dziarzhajnykh unii. Krynitsaznajchy dapamozhnik, G.Ia. Galenchanka (red.), Minsk 2015.

OPRACOWANIA

Adamska A., *Arengi w dokumentach Władysława Łokietka. Formy i funkcje*, Kraków 1999.

Bardach J., *Krewa i Lublin. Z problemów unii polsko-litewskiej [w:] idem, Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XV–XVII w.*, J. Antoniewicz (red.), Warszawa 1970, s. 11–68.

- Bartmiński J., Niebrzegowska-Bartmińska S., *Tekstologia*, Warszawa 2009.
- Berastavy G.A., *Tekstologiia spisaŭ agul'nazemskaŭ pryvileia 1447 goda: spisy z summa rerum pershai palovy – siaredziny XVI st.* [w:] *Materialy XVI mizhnarodnykh knigaznaŭchykh chytanniaŭ: materialy mizhnarodnai navukovai kanferentsyi, Minsk 15.05.2020*, T.A. Sapega, A.A. Sussha, K.V. Sussha (red.), Minsk 2020, s. 91–98.
- Berastavy G.A., *Vykarystanne agul'nazemskaŭ pryvileia Kazimira Iagelonchyka 1447 g. u kantekste praktyki dokumental'nykh patsviardzhenniaŭ u Vialikim Kniastve Litoŭskim u XV–XVI stst.*, „Arkhivaryus” 2020, № 18, s. 112–127.
- Bierastavy H. [Berastavy G.A.], *Przywilej Kazimierza Jagiellończyka dla Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1447 roku. Kształtowanie się treści na tle tekstologii aktu*, „Rocznik Lituanistyczny” 2021, nr 7, s. 7–38.
- Clanchy M., *From the Memory to Written Record. England 1066–1307*, Oxford 1993.
- Dyplomatyka wieków średnich*, K. Maleczyński, M. Bielińska, A. Gąsiorowski (oprac.), Warszawa 1971.
- Fichtenau H., *Arenga. Spätantike und Mittelalter im Spiegel von Urkundenformeln*, Graz–Köln 1957, Mitteilungen des Instituts für Österreichische Grschichtsforschung, Bd. XVIII.
- Górski K., *Tekstologia i edytorstwo dzieł literackich*, Toruń 2011.
- Grusha A., *Kantsler* [w:] *Vialikae Kniastva Litoŭskae*, t. 2: *K–Ia*, G.P. Pashkoŭ (red.), Minsk 2007, s. 37–38.
- Grusha A., *Zachem dokumenty «zashivali»? Ob odnoi vneshnei forme dokumentov v Velikom kniazhestve Litovskom v kontse XIV – pervoi polovine XVI v.*, „Gistarychna-arkhealagichny zbornik” 2017, № 32, s. 164–175.
- Grusha A.I., *Kantsyliariya Vialikaga kniastva Litoŭskaga 40-kh gadoŭ XV – pershai palovy XVI st.*, Minsk 2006.
- Grusha A.I., *Krizis doveriia? Poiavlenie i utverzhdenie pravovogo dokumenta v Velikom Kniazhestve Litovskom (konets XIV – pervaiia tret' XVI v.)*, Moskva 2019.
- Gut A., *Formularz dokumentów ksiąząt zachodniopomorskich do połowy XIV wieku*, Szczecin 2002.
- Iakovenko N., *Pro dva mental'ni stereotipi ukraïns'koï shliakhti: «cholovik dobrii» i «cholovik zlii»* [w:] *idem, Paralel'nii svit: doslidzhennia z istoriï uiavlen' ta idei v Ukraïni XVI–XVII st.*, Kiiŭ 2002, s. 106–147.
- Iakubovskii I., *Zemskie privilei Velikogo Kniazhestva Litovskogo*, „Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniia” 1903, № 4, s. 239–278.
- Jablonskis K., *Lietuvos rusiškųjų aktu diplomatika* [w:] *idem, Istorija ir jos šaltiniai*, V. Merkys (ed.), Vilnius 1979, s. 219–297.
- Kamieniecki W., *Společzeństwo litewskie w XV wieku*, Warszawa 1947.

- Kantorowicz E.H., *Dwa ciała króla. Studium ze średniowiecznej teologii politycznej*, M. Michalski, A. Krawiec (tłum.), J. Strzelczyk (red.), Warszawa 2007.
- Keller H., *The Privilege in the Public Interaction of the Exercise of Power. Forms of Symbolic Communication Beyond the Text* [w:] *Medieval Legal Process. Physical, Spoken and Written Performances in the Middle Ages*, M. Mostert, P.S. Barnwell (eds.), Turnhout 2011, s. 75–109.
- Klovas M., *Ad perpetuam rei memoriam. Privatūs dokumentai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XIV a. pabaigoje – XVI a. pradžioje*, Vilnius 2021.
- Korczak L., *Ziemia nowogródzka a przywilej ziemski 1440 roku* [w:] *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos kraštovaizdis. Moksliniu straipsniu rinkinys. Skiriama profesorės Jūratės Kiaupienės 65-mečiui*, R. Šmigelskytė-Stukienė (ed.), Vilnius 2012, s. 148–156.
- Krasauskaitė M., *Die litauischen Adelsprivilegien bis zum Ende des XV. Jahrhunderts. Abhandlung zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät I der Universität Zürich*, Leipzig 1927.
- Krom M., „Starina” kak kategorija srednevekovogo mentaliteta (po materialam Velikogo kniazhestva Litovskogo XIV – nachala XVII vv.), „Mediaevalia Ucrainica: mental’nist’ ta istoriia idei” 1994, vip. 3, s. 68–86.
- Kuźmińska M., *Olbracht Marcinowicz Gasztołd*, „Ateneum Wileńskie” 1927, t. 4, z. 13, s. 347–392.
- Kuźmińska M., *Olbracht Marcinowicz Gasztołd (dokończenie)*, „Ateneum Wileńskie” 1928, t. 5, z. 14, s. 120–175.
- Latushkin A.M., *Kniaz’ Mikalai Radzivil Chorny i pytanne zakhoŭvannia dziarzhajnykh aktaj Vialikaga kniastva Litoŭskaga Radzivilami niasvizhskaj galiny rodu* [w:] *Mikalai Radzivil Chorny (1515–1565 gg.). Palityk, dyplamat, metsenat: zbornik navukovykh prats*, Z.L. Iatskevich (red.), Niasvizh 2016, s. 82–92.
- Lietuvos katalikų dvasininkai XIV–XVI a.*, V. Ališauskas, T. Jaszczolt, L. Jovaiša, M. Paknys (eds.), Vilnius 2009, Bažnyčios istorijos studijos, vol. II.
- Liubavskii M.K., *Litovsko-russkii seim. Opyt po istorii uchrezhdeniia v sviazi s vnutrennim stroem i vneshneiū zhizn’iu gosudarstva*, Moskva 1900.
- Nowakowski T., *Idee areng dokumentów książąt polskich do połowy XIII wieku*, Bydgoszcz 1999.
- Pazdniakoŭ V., *Gasztołd (Gashtajt) Al’brekht Martsinavich (? – snezh. 1539)* [w:] *Vialikae Kniastva Litoŭskae*, t. 1: A–K, G.P. Pashkoŭ (red.), Minsk 2005, s. 517.
- Pennington K., *Władca i prawo 1200–1600. Suverenność monarchy a prawa poddanych w zachodnioeuropejskiej tradycji prawnej*, A. Pysiak (tłum.), Warszawa 2012.

- Pociecha W., *Gasztold Olbracht h. Awdaniec († 1539)* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. VII: *Firlej Jan – Girdwoyń Kazimierz*, A. Romanowski (red.), Warszawa 1948, s. 299–303.
- Polechow S., *Przywileje dzielnicowe Wielkiego Księstwa Litewskiego. Stan i perspektywy badań*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2014, t. LXVI, nr 2, s. 45–65.
- Polechow S., Petrauskas R., *Droga do „wieczystego pokoju”. Królestwo Polskie, Wielkie Księstwo Litewskie i Zakon Niemiecki w latach 1422–1435* [w:] *Dokumenty pokoju brzeskiego między Polską i Litwą a Zakonem Krzyżackim z 31 grudnia 1435 roku*, A. Szweđa, M. Hlebionek, S. Szybkowski, J. Trupinda (wyd.), R. Petrauskas, S. Polechow (współudział), Toruń 2021, s. 19–43.
- Polekhov S.V., *Drevnerusskie pometki na latinskikh dokumentakh v Velikom kniazhestve Litovskom i Pol'skom korolevstve vtoroi poloviny XIV v.*, „Drevniaia Rus'. Voprosy medievistiki” 2021, t. 84, № 2, s. 27–40.
- Radaman A., *Vilenski zemski pryvilei 1565 g. vialikaga kniazia Zhygimonta Aygusta*, „Belaruski gistorychny agliad / Belarusian Historical Review” 2005, t. 12, № 1–2, s. 132–161.
- Spierski Z., *Hlebowicz Jan h. Leliwa (ok. 1480–1549)* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. IX: *Gross Adolf – Horoch Kalikst*, A. Romanowski (red.), Warszawa 1960, s. 541–542.
- Vashchuk D., *Formuvannia pravovoï kulturi Velikogo kniazivstva Litov's'kogo u drugii polovini XV – pershii tretini XVI st.*, „Ukrains'kii istorichnii zhurnal” 2014, № 1, s. 59–72.
- Węcowski P., *Skarbiec pamięci. Archiwum monarsze w Polsce do początków XVI wieku* [w:] *Przeszłość w kulturze średniowiecznej Polski*, t. 1, J. Banaszkiwicz, A. Dąbrówka, P. Węcowski (red.), Warszawa 2018, s. 369–418.
- Zaiats Iu., *Gliabovichy* [w:] *Vialikae Kniastva Litojs'kae*, t. 1: A–K, G.P. Pashkoŷ (red.), Minsk 2005, s. 540.
-